

Enschede, Zuiderhagen 37-41

rapport 1327

Enschede, Zuiderhagen 37-41 (gemeente Enschede)

Een Archeologische Begeleiding

P.G. Alders

Met een bijdrage van: Derk Dijk

ADDC

ArcheoProjecten

SAXION
Next

Colofon

ADC Rapport 1327

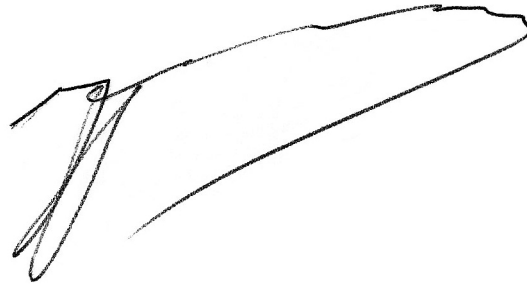
Enschede, Zuiderhagen 37-41 (gemeente Enschede)
Een Archeologische Begeleiding

Auteur: P.G. Alders, met een bijdrage van Derk Dijk

In opdracht van: Woningstichting Domijn
Foto's en tekeningen: ADC ArcheoProjecten, tenzij anders vermeld

© ADC ArcheoProjecten, Amersfoort, juni 2008
Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt
worden door middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ADC ArcheoProjecten aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend
uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

Autorisatie
H. van der Velde

ISBN 978-90-6836-317-3

ADC-ArcheoProjecten
Postbus 1513
3800 BM Amersfoort
Tel 033-299 81 81
Fax 033-299 81 80
Email info@archeologie.nl

Inhoudsopgave

Samenvatting	5
1 Inleiding	7
2 Archeologische verwachting	9
3 Methoden	12
4 Resultaten	13
4.1 Archeologische sporen	13
4.2 Vondsten	16
5 Interpretatie en conclusies	18
Literatuur	19
Lijst van afbeeldingen en tabellen	19

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN HET ONDERZOEKSGBIED

<i>Provincie:</i>	Overijssel
<i>Gemeente:</i>	Enschede
<i>Plaats:</i>	Enschede
<i>Toponiem:</i>	Zuiderhagen 37-41
<i>Kaartblad:</i>	34F
<i>Coördinaten:</i>	West: 257.952/471.233; 257.942/471.262 Oost: 257.965/471.270; 257.976/471.240
<i>Projectverantwoordelijke:</i>	P.G. Alders
<i>Bevoegd gezag:</i>	Gemeente Enschede
<i>Deskundige namens het bevoegd gezag:</i>	Drs. S. Wentink, Provinciaal archeoloog Overijssel
<i>ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer (CIS-code):</i>	24916
<i>ADC-projectcode:</i>	4107799
<i>Complex en ABR codering:</i>	GRACHT; NX (nederzetting onbepaald)
<i>Periode(n):</i>	VME - NT
<i>Geomorfologische context:</i>	Hoge stuwwal
<i>NAP hoogte maaiveld:</i>	Ca. 41.00 m +NAP
<i>Maximale diepte onderzoek:</i>	0,80 m.
<i>Uitvoering van het veldwerk:</i>	22 oktober 2007
<i>Beheer en plaats documentatie:</i>	Archeologisch depot provincie Overijssel, Deventer

Samenvatting

In opdracht van Woningstichting Domijn heeft ADC ArcheoProjecten op 22 oktober 2007 een Archeologische Begeleiding uitgevoerd op de locatie Zuiderhagen 37-41 in de binnenstad van Enschede. De Archeologische Begeleiding betrof het toezicht houden op het uitgraven van een bouwput. Tijdens de begeleiding zijn ondermeer de resten aangetroffen van een gracht. Deze gracht maakte deel uit van middeleeuwse verdedigingswerken en is de binnenste van twee grachten die de middeleeuwse stad omsloten. Waarschijnlijk is ook de buitenste gracht waargenomen. Vermoed wordt dat tussen beide grachten een verdedigingswal heeft gelegen. Van deze wal zijn echter geen resten teruggevonden. Wel is er een middeleeuwse greppel gevonden die een aanwijzing vormt voor vroegere bewoning op deze locatie. Deze greppel dateert van voor de stadsgracht. Uit de vulling van deze greppel is een scherp aardewerk geborgen die kan dateren uit de Vroege Middeleeuwen. Verder is in de greppel aardewerk gevonden uit de periode tussen de 12^e en 14^e eeuw. Aan grondsporen zijn verder een groot aantal ingravingen uit de Nieuwe Tijd blootgelegd waarin ook vondstmateriaal uit die periode is aangetroffen. De sporen bestonden hoofdzakelijk uit de resten van bouw- en sloopactiviteiten zoals uitbraaksleuven en dergelijke.

PERIODE	TIJD IN JAREN			
Nieuwe tijd	1500	na Chr.	-	heden
Late-Middeleeuwen	1050	na Chr.	-	1500 na Chr.
Vroege-Middeleeuwen	450	na Chr.	-	1050 na Chr.
Romeinse tijd	12	voor Chr.	-	450 na Chr.
IJzertijd	800	voor Chr.	-	12 voor Chr.
Bronstijd	2000	voor Chr.	-	800 voor Chr.
Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	5300	voor Chr.	-	2000 voor Chr.
Mesolithicum (Midden Steentijd)	8800	voor Chr.	-	4900 voor Chr.
Paleolithicum (Oude Steentijd)	300.000	voor Chr.	-	8800 voor Chr.

1 Inleiding

In opdracht van Woningcorporatie Domijn is op 22 oktober 2007 een Archeologische Begeleiding uitgevoerd ten behoeve van woningbouw op de locatie Zuiderhagen 37-41 te Enschede (afb. 1). De dagen daarna zijn nog enkele belangrijke waarnemingen verricht door lokale amateurarcheologen. Tijdens de Archeologische Begeleiding op 22 oktober is toezicht gehouden op het uitgraven van een bouwput ten behoeve van een nieuw te bouwen appartementencomplex. De bouwlocatie heeft een oppervlakte van ca. 300 m² en was vóór de herinrichting tijdelijk in gebruik als parkeerplaats nadat vroegere bebouwing was gesloopt. Het gebied ligt in het centrum van Enschede, ter plaatse van de vroegere middeleeuwse binnenstad, en wordt ten noorden en zuiden begrensd door bebouwing, ten oosten door schuurtjes en achtertuinen en ten westen door de straat Zuiderhagen.

Het onderzoek is uitgevoerd door P.G. Alders (veldarcheoloog en projectverantwoordelijke van ADC ArcheoProjecten) en D. Dijk, L. Hegeman, J. Onderstal, S. Ouwendijk, K. Stuivenberg en D. Vendelbosch, allen tweedejaars studenten van de opleiding Archeologisch Onderzoeksassistent van de Hogeschool Saxion Next te Deventer. Daarnaast hebben de amateurarcheologen J. Wiggers en B. Wubbels een belangrijke bijdrage geleverd aan het veldwerk op 22 oktober en bij latere waarnemingen. Senior archeoloog tijdens het onderzoek was M. Bartels, gemeentearcheoloog te Deventer. Het onderzoek is uitgevoerd conform het Programma van Eisen (PvE).¹ De vondsten en bijbehorende documentatie die tijdens de begeleiding werden verzameld, zijn gedeponeerd in het archeologisch depot van de provincie Overijssel te Deventer.

Volgens het Programma van Eisen moest de archeologische begeleiding inzicht geven in het wel of niet aanwezig zijn van archeologische resten in het plangebied. De resultaten van de begeleiding kunnen dienen als leidraad voor eventueel vervolgonderzoek en een bijdrage leveren aan de Nationale Onderzoeksagenda (hoofdstuk 20 en 24).

Meer specifiek waren in het PvE de volgende onderzoeksvragen geformuleerd:

- Geef, indien mogelijk, een beschrijving van het profiel van de wal en gracht.
- Hoe is het verloop van de binnengracht naar de buitengracht?
- Wanneer er andere archeologische resten in het onderzoeksgebied worden aangetroffen, gelden de volgende vragen:
Wat is de aard, datering en fysieke kwaliteit van de aangetroffen archeologische waarden? Op welke diepte liggen de aangetroffen resten?
- Wat is de bodemopbouw en gaafheid van het bodemprofiel?

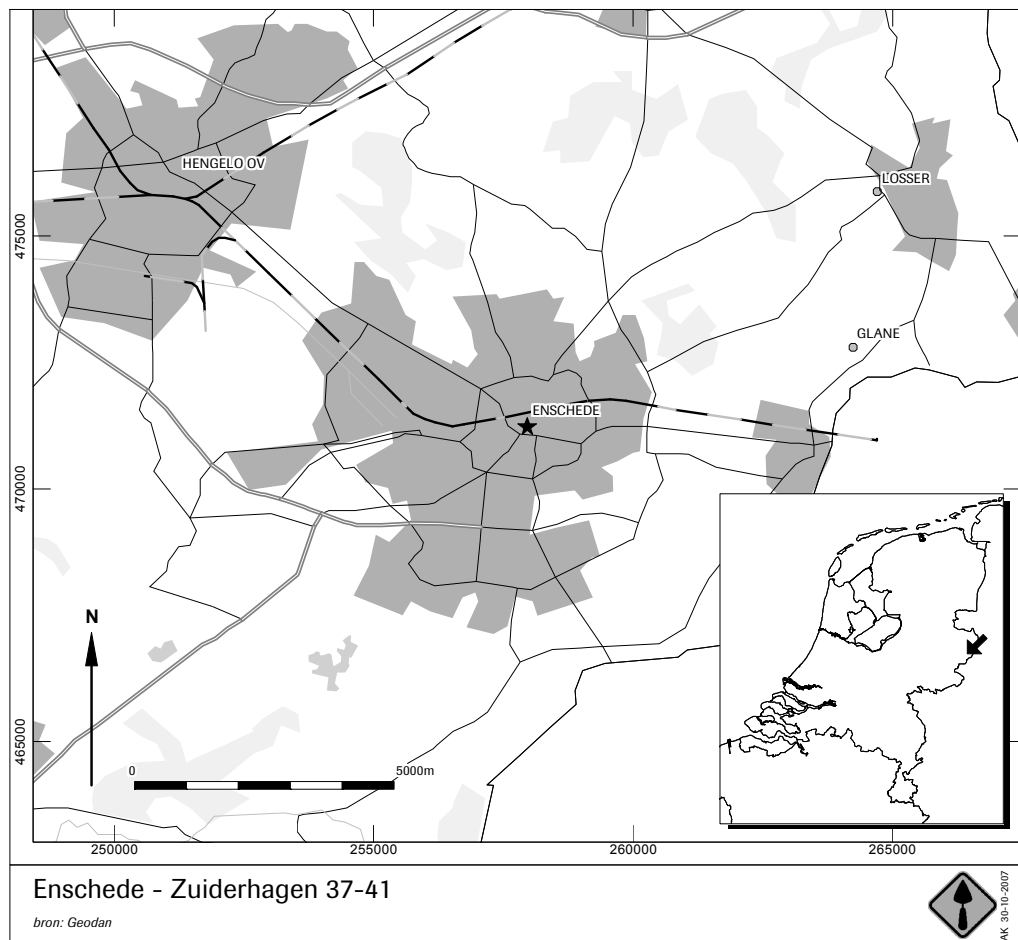
Het PvE omschreef een Archeologische Begeleiding zonder nadere specificatie met betrekking tot het protocol dat gevolgd moest worden. Uit de gegevens van de opdrachtgever viel op te maken dat het te bebouwen oppervlak slechts tot een diepte van ca. 0,4 m – Mv afgegraven zou worden. De onderzoekslocatie bevindt zich in een deel van de Enschedese binnenstad waar vanaf de Middeleeuwen intensief is gebouwd, gesloopt, geëgaliseerd, etc. Na de sloop van de laatste bebouwing op deze locatie is het terrein opgehoogd en ingericht als tijdelijk parkeerplaats. Aan de hand hiervan kon verwacht worden dat binnen de eerste 0,4 m vanaf het maaiveld geen archeologische resten waren te verwachten. Op basis hiervan is door de uitvoerder geconcludeerd dat er, gezien de aard van de ingreep in relatie tot de verwachte diepte waarop zich archeologische resten kunnen bevinden, sprake was van een Archeologische Begeleiding met beperkte verstoring (AB-bv). De deskundige van de bevoegde overheid onderschreef deze interpretatie. Het doel van een begeleiding met beperkte verstoring wordt in de KNA als volgt omschreven:

¹ Nieuwenhuis, M.: PvE Enschede Zuiderhagen 37-41, Het Oversticht 2007.

In het algemeen kan met de begeleiding worden bereikt dat er een inventarisatie, karakterisering en documentatie plaatsvindt van aan- en afwezigheid van archeologische waarden in een door een niet-archeologische bodemversturende activiteit te verstoren gebied. Van eventueel aanwezige archeologische waarden wordt een karakterisering gegeven waarbij tenminste de volgende aspecten aan de orde zijn: periodeaanduiding, geologische context, aard (typering) en waarderingsaspecten.²

Tijdens de uitvoering van de begeleiding bleek als snel dat de bouwkuip niet tot een diepte van 0,4 m maar tot 0,8 m onder het maaiveld werd ontgraven, tot op het pleistocene dekzand. Op dat niveau bevinden zich diverse archeologische resten. De bevoegde overheid, gemeente Enschede, gaf aan dat vooral de vraag beantwoord moest worden of zich resten van de middeleeuwse gracht(en) in de ondergrond bevinden op de bouwlocatie aan de Zuiderhagen. Er was in plaats van een Begeleiding Beperkte Verstoring dan ook eigenlijk sprake van een Begeleiding conform het KNA-protocol Proefsleuven. Dat laatste protocol is dan ook zoveel mogelijk gevolgd.

Afb. 1

² KNA 3.1

2 Archeologische verwachting

Het perceel aan de Zuiderhagen waar de begeleiding heeft plaatsgevonden is gesitueerd op de westflank van een noord-zuid georiënteerde hoge stuwwal waarop de stad Enschede is ontstaan. De onderzoekslocatie is volgens de Archeologische Monumentenkaart gelegen in een gebied dat is gekwalificeerd als een terrein van hoge archeologische waarde en dat betrekking heeft op het historische centrum van Enschede (AMK-monumentnr. 13970).

In 1325 kreeg Enschede van de Utrechtse bisschop Jan van Diest stadsrechten. Deze rechten hielden behalve het houden van jaarmarkten ook in dat men de nederzetting mocht gaan versterken. De versterkingen bestonden uit twee grachten die in een eivorm rondom de stad liepen. Tussen deze twee grachten werd vermoedelijke een aarden wal opgeworpen waarop waarschijnlijk een palissade heeft gestaan. De grachten zijn in de periode tussen 1325 en 1465 rondom de middeleeuwse stad aangelegd. In eerste instantie bestond de verdedigingsgordel uit een enkele gracht die voor het eerst wordt vermeld in 1331 en die waarschijnlijk iets vóór 1319 is gegraven. Omstreeks 1440 is daar omheen aan de buitenzijde een tweede gracht gegraven. Deze buitengracht is tussen 1597 en 1600 gedempt met grond die vrijkwam bij het slechten van de aarden wal. De binnengracht is toen versmald en in 1862, na de grote stadsbrand die Enschede in dat jaar trof, helemaal gedempt.³ In 2005 heeft BAAC in opdracht van de gemeente Enschede een Archeologische Verwachtingskaart vervaardigd.⁴ Op deze kaart is aangegeven dat ter plaatse van de onderzoekslocatie aan de Zuiderhagen vermoedelijk restanten van de twee middeleeuwse grachten in de ondergrond aanwezig zijn.

In het verleden zijn de restanten van de middeleeuwse verdedigingswerken een aantal keren waargenomen en/of onderzocht. Aan de hand van deze waarnemingen en historische bronnen is een projectie vervaardigd met de ligging van de diverse elementen van middeleeuwse verdedigingswerken ten opzichte van de huidige topografie. Deze projectie is vastgelegd op de door BAAC vervaardigde Archeologische Verwachtingskaart. Op basis daarvan werd verwacht dat zich in de ondergrond van de nieuwbouwlocatie aan de Zuiderhagen restanten van zowel de binnen- als van de buitengracht bevinden.

De onderzoekslocatie aan de Zuiderhagen is gesitueerd aan de westzijde van de middeleeuwse binnenstad van Enschede. In de omgeving van de onderzoekslocatie zijn diverse ARCHIS-waarnemingen bekend. Vrijwel allemaal betreffen het waarnemingen van resten van de middeleeuwse stad, variërend van aardewerk tot muurresten.⁵ Voor het onderzoek aan de Zuiderhagen zijn met name de waarnemingen van overblijfselen van de middeleeuwse verdedigingsgordel relevant. In 1976 is op de bouwlocatie van de Hofpassage (tussen het H.J. van Heekplein en Achter het Hofje) bij een archeologisch onderzoek een profielsleuf dwars door beide grachten aangelegd.⁶ Deze locatie bevindt zich ten zuidoosten van de Zuiderhagen.⁷ In 1981 zijn ca. 120 m ten noorden van de onderzoekslocatie bij een archeologisch onderzoek resten van de middeleeuwse Veldpoort en de Veldbrug blootgelegd.⁸ In 1979 zijn aan de oostzijde van de binnenstad funderingen aangetroffen van de Espoort.⁹ Iets ten noordoosten daarvan zijn in het verleden ook de resten van de, vermoedelijk buitenste, gracht waargenomen.¹⁰ Tijdens het onderzoek aan de Zuiderhagen stelde de stadsarchivaris van Enschede, dhr. A. Roding, ook nog een schets uit 1998 beschikbaar waarop een waarneming van de grachten is gedocumenteerd. Deze waarneming is gedaan tijdens grondverzet op een terrein enige tientallen meters ten zuiden van de onderzoekslocatie. Dit terrein is gesitueerd tussen de Zuiderhagen en Walstraat 21, aangrenzend aan de Pijpenstraat.

³ Verlinde, 1976

⁴ Boshoven, 2005

⁵ ARCHIS-waarnemingsnummer 4707, 4629, 4633, 4634/13592, 13176, 18025 en 30327.

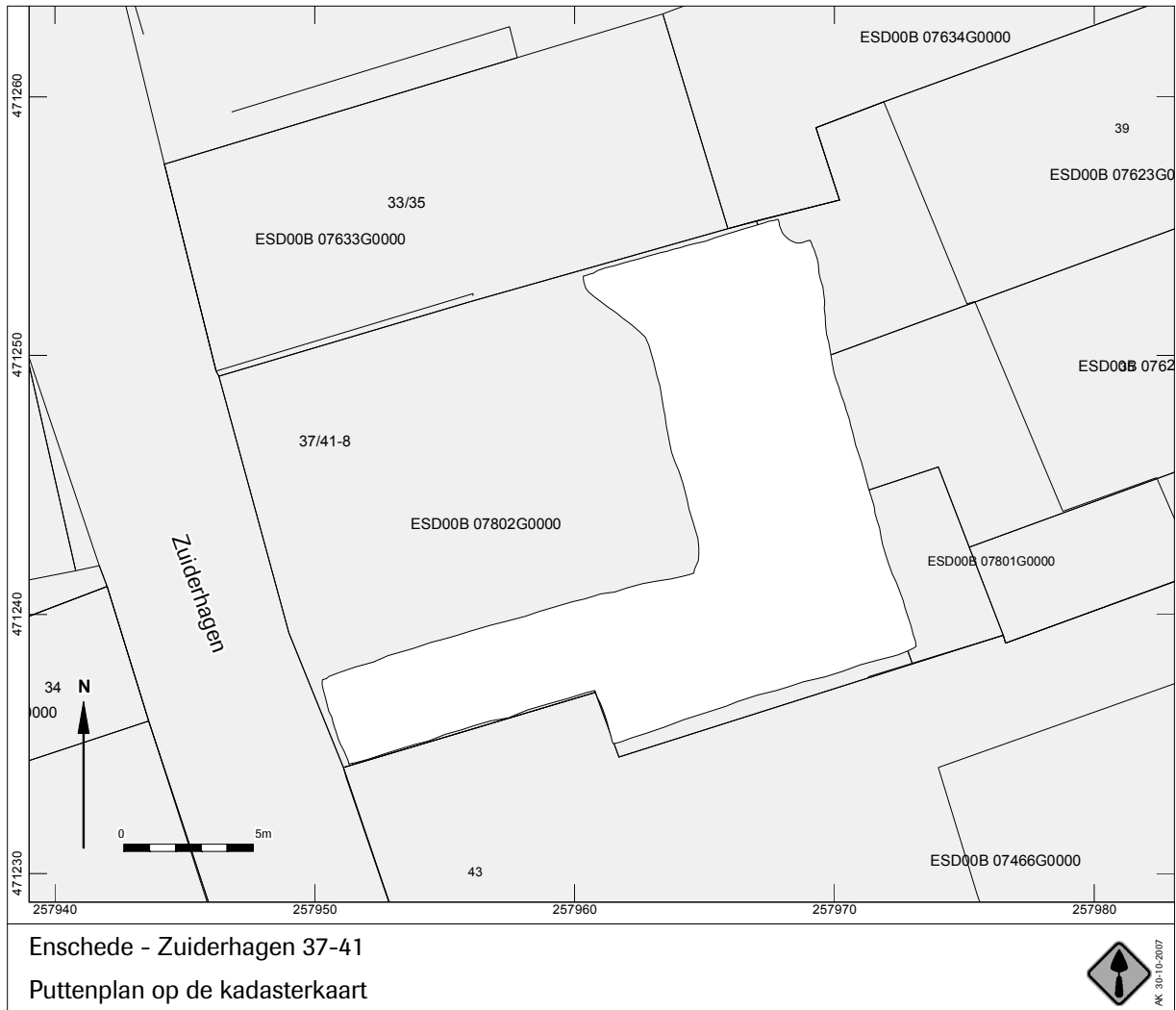
⁶ Verlinde, 1976

⁷ Archiswaarnemingsnummer 4624

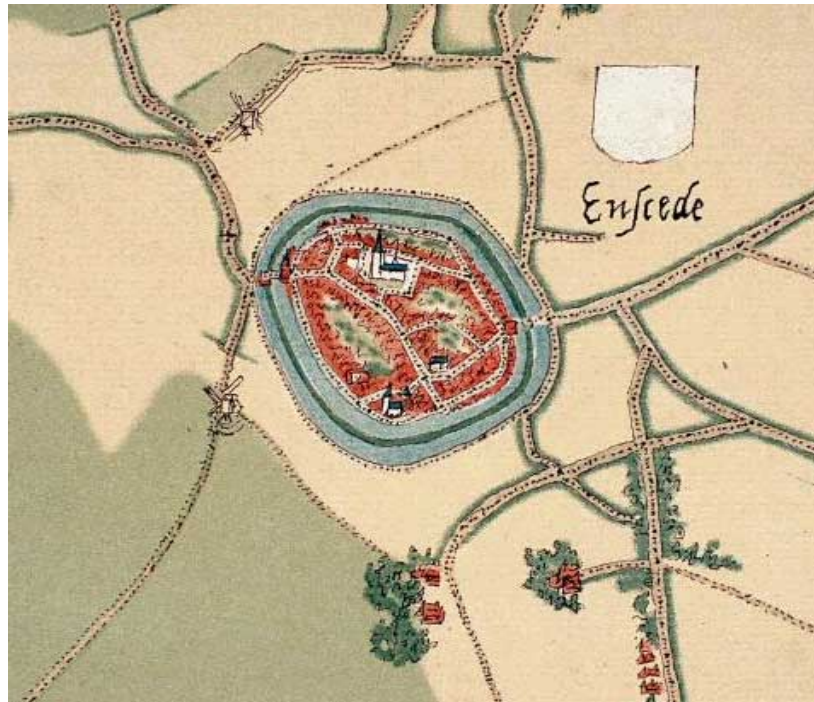
⁸ Archiswaarnemingsnummer 13624

⁹ Archiswaarnemingsnummer 13625

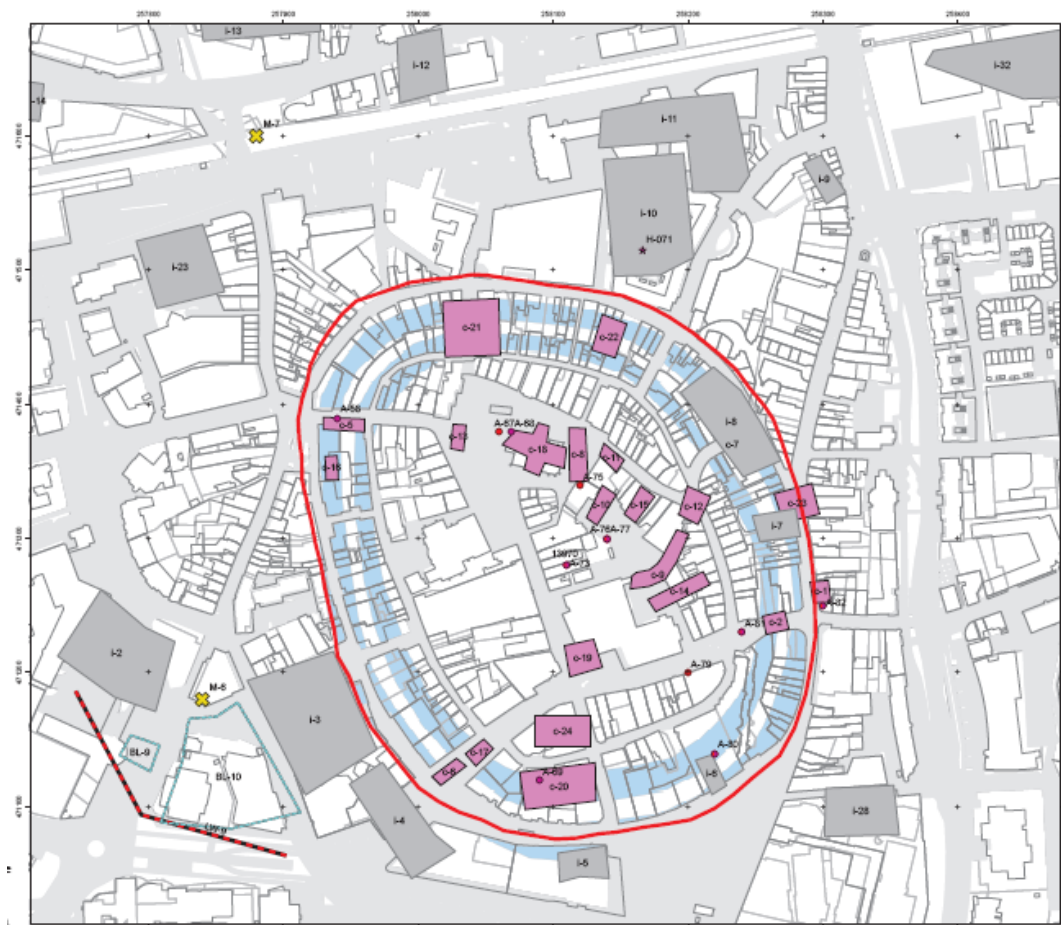
¹⁰ Archiswaarnemingsnummer 4630

Afb. 2 Deel van de bouwput waarvan de ontgraving is begeleid (wit)

Afb. 3 Kaart van Enschede door Jacob van Deventer (circa 1557)

Afb. 4 Het centrum van Enschede. In blauw de vermoede locatie van beide middeleeuwse grachten, in paars de tot op heden bekende archeologische monumenten (BAAC 2005)

3 Methoden

De archeologische begeleiding van het uitgraven van de bouwkuip is uitgevoerd conform de KNA, versie 3.1. De bouwput is met een graafmachine tot aan het pleistocene zand op één diepte uitgegraven. Uit de afgegraven grond en uit een aantal grondsporen is een relevante selectie van het aanwezige vondstmateriaal verzameld ten behoeve van de datering van het ophogingspakket en de sporen. Dit betreft voornamelijk vondstmateriaal uit de Nieuwe Tijd. Uit de vulling van een greppel is ouder vondstmateriaal geborgen. Het vlak is over bijna de hele bouwput uiteindelijk op ca. 0,8 m -Mv aangelegd (maaiveld = ca. 41.00 m +NAP). De ondergrond wordt bij de bouw niet dieper geroerd dan de ontgravingsdiepte van de bouwkuip. Daarnaast gaf de uitvoerder van het bouwproject alleen toestemming voor een zeer beperkte waarneming op een dieper niveau. Daarom is er geen diep profiel aangelegd door de gracht(en).

Het onderzoeksgebied heeft een oppervlakte van ca. 300 m². Op de dag dat de archeologische begeleiding werd uitgevoerd is ca. 200 m² van de bouwput uitgegraven en gedocumenteerd. In overleg met de bevoegde overheid is de begeleiding tot deze dag beperkt gebleven. De volgende dag is het resterende deel van de bouwput uitgegraven. Daarbij zijn door lokale amateurarcheologen nog belangrijke waarnemingen verricht. Van het deel van de bouwput dat op 22 oktober is aangelegd is het vlak geheel op schaal getekend (1:50) en beschreven. Het vlak is ingemeten ten opzichte van de lokale topografie. Sommige sporen zijn gecoupeerd om zo de datering, geologische context, aard en conservering vast te stellen. Hierbij is tevens een aantal coupetekeningen (op schaal 1:20) gemaakt en zijn foto's genomen. Twee sporen zijn gecoupeerd om er de aard en relatieve ouderdom van vast te stellen. In de directe omgeving was een vast NAP-punt aanwezig dat is gebruikt voor het verrichten van hoogtemetingen. De waterpassingen zijn uitgevoerd met een conventioneel waterpasinstrument. Tijdens de werkzaamheden is de grond, voor zover mogelijk, met een metaaldetector onderzocht. De begeleiding was zodanig georganiseerd dat de werkzaamheden geen vertraging hebben opgelopen door het archeologische onderzoek.

Afb. 5 Saxion Next studenten documenteren het opgravingsvlak

4 Resultaten

4.1 Archeologische sporen

De bouwkuip is uitgegraven tot een diepte van 0,8 m –Mv (maaveld). Daarbij zijn diverse archeologische resten in de vorm van grondsporen aangetroffen. Ook bleek het bodemprofiel danig verstoord door de vele bouw- en sloopactiviteiten in de Nieuwe Tijd. Tot op het pleistocene zand is nergens een intact bodemprofiel waargenomen. Het profiel verschaftte dan ook geen informatie over de aanwezigheid van eventuele walresten of over een stratigrafische opbouw van de bodemlagen. Oorspronkelijk heeft de top van het pleistocene dekzand bestaan uit een podzolbodemprofiel. Daarvan werd nog slechts een Bh-horizont met veel ijzerinspoeling aangetroffen op het niveau tot waar de bouwkuip is uitgegraven. Vanaf dat horizont tot aan het huidige maaveld bestaat het bodemprofiel uit donkergrijs zand. Dat is vanaf de demping van de grachten in 1862 in de vorm van ophogingslagen en egalisatielagen opgebracht. Dat zal vooral gebeurd zijn bij het bouwrijp maken van het perceel. Dit ophogingsprofiel is bij diverse bouw- en sloopactiviteiten sterk geroerd. Meest recent is het bodemprofiel afgedekt met een granulaatdek als verharding voor een parkeerplaats. De vulling van een greppel(spoornr. 13 en 15) leek te bestaan uit uitgeloozd zand vermengd met donkergrijs humeus zand. Dit zou afkomstig kunnen zijn van de oorspronkelijke podzolbodem. Het bodemprofiel was sterk geroerd was en bestond, voor zover waarneembaar, uit ophogingslagen uit de Nieuwe Tijd. Daarom is er van de bodemopbouw geen profiel gedocumenteerd.

Afb. 6 De binnengracht met rechts op de overgang naar het geelbruine zand de westelijke insteek van de gracht (spoor 23)

De grondsporen die zijn aangetroffen bestaan over het algemeen uit forse ingraveningen en een aantal uitbraaksleuven met puin die zijn ontstaan bij bouw- en sloopactiviteiten in de 18e, 19e en 20e eeuw. In het oostelijke deel van de bouwput is een deel van de middeleeuwse binnengracht blootgelegd over een lengte van 17 m (spoornr. 23). Vanaf de buitenste insteek was de gracht hier tenminste 5 m breed en liep tot buiten de oostwand van de bouwput verder door. Bij een onderzoek in 1976 is ter plaatse van de Hofpassage vastgesteld dat daar de binnengracht 20 m breed is geweest. Er zijn geen redenen om te veronderstellen dat de gracht ter plaatse van de onderzoekslocatie minder breed was. Dat betekent dat nog ca. 15 m van de breedte van de gracht zich bevindt in de ondergrond van de aansluitende percelen langs de Walstraat. Het blootgelegde deel van de gracht had een grijsbruine, zandige vulling. De gracht was op diverse plaatsen vergraven door recentere kuilen. In drie boringen met een edelmanboor is het profielverloop van de onderzijde van de gracht vastgesteld ten opzichte van het opgravingsvlak (ca. 40 m +NAP). Vanaf de insteek van de gracht verliep het profiel van de grachtbodem binnen 3,5 m naar een diepte van 0,7 m. Het talud van de grachtbodem lijkt dus zeer geleidelijk af te lopen naar het diepste deel van de gracht.

Afb. 7

Bij het onderzoek in 1976 is dit ook vastgesteld bij de binnengracht. Ook is toen waargenomen dat de afstand tussen de binnen- en de buitengracht ca. 20 m was. Tijdens het grondverzet in 1998 op de locatie tussen de Zuiderhagen, Walstraat 21 en de Pijpenstraat zijn ook de vermoedelijke resten van beide grachten aangetroffen. Afgaand op de schets die destijds van deze waarneming is gemaakt was de afstand tussen beide grachten op die locatie ca. 15 m. Bij de nu uitgevoerde begeleiding is 10 m vanaf de insteek van de binnengracht aan de zuidwestzijde van het terrein een diepe ingraving aangetroffen van tenminste 10 m breed (spoonnr. 18 en 21). Deze liep door tot onder de bestrating van de Zuiderhagen zodat ook van deze gracht niet de gehele breedte kon worden vastgesteld. Met een aantal boringen met een edelmanboor is van oost naar west het profielverloop van deze ingraving ten opzichte van het opgravingsvlak (ca. 40 m +NAP) vastgesteld. De onderkant ervan was duidelijk vast te stellen door de scherpe overgang naar het pleistocene zand. Net na de insteek bereikte de ingraving al

een diepte van 0,6 m diep. Op ca. 2 m vanaf de insteek werd de onderkant op 1,25 m bereikt en op ca. 5 m naar het westen op een diepte van 1,4 m. Deze ingraving lijkt dus een steilere glooiing te hebben dan de binnengracht. De ingraving wordt op diverse plaatsen doorsneden door latere uitbraaksleuven. Helemaal betrouwbaar is de profielwaarneming en de samenhang tussen de diverse delen (respectievelijk spoor 18 en 21) dan ook niet. Tijdens het onderzoek in 1976 is ook vastgesteld dat het talud van de buitengracht vrij steil verliep ten opzichte van het geleidelijke verloop van het talud van de binnengracht. Dat pleit ervoor dat de ingraving een restant kan zijn van de buitengracht. Maar de ruimte van ca. 10 m tussen de twee grachten is echter geringer dan bij de twee eerdere waarnemingen in 1976 en 1998 (respectievelijk 20 m en 15 m). Ook is bij het onderzoek in 1976 vastgesteld dat de buitengracht zo'n 10 m breed is. De bij de begeleiding aangetroffen ingraving lijkt breder. De ingraving kon op de dag van de begeleiding van noord naar zuid maar slechts over een lengte van ca. 3,5 m waargenomen worden omdat het resterende deel van de bouwput op dat moment niet verder werd ontgraven.

Afb. 8 Doorsnede door 'oudere' greppel (spoor 13/15)

In de noordoosthoek van de bouwput is een greppel aangetroffen die werd oversneden door de binnengracht en dus ouder moet zijn. Het resterende deel van de greppel had een lengte van ca. 6,5 m, was 0,5 m breed en 0,15 m diep. Het bodemprofiel waarin de greppel is uitgegraven is afgetopt, dus zal de greppel oorspronkelijk dieper zijn geweest. De greppel loopt vanaf de versnijding met de gracht naar het noordwesten en buigt aan het eind iets af naar het oosten. Door de greppel is echter in later tijden een grote kuil gegraven die de greppel in tweeën deelt, zodat de samenhang tussen beide delen (spoor nr. 13 en 15) niet met zekerheid is vast te stellen. Uit de vulling van de greppel zijn twee scherven aardewerk geborgen (zie verder). De vulling van de greppel lijkt te bestaan uit restanten van een podzolbodem (uitgeloogd lichtgrijs zand, gemengd met wat donkergrijs humeus zand). Of de greppel het restant is van een gebouwstructuur of dat het een kavel- of afwateringsgreppel betreft is niet duidelijk. Langs de zuidwand van de bouwput is ook nog een spoor (spoor nr. 7 en 26) aangetroffen dat ouder lijkt dan de overige sporen. Dat oordeel is gebaseerd op het feit dat het spoor wordt doorsneden door een jonger spoor, maar vooral doordat de vulling ervan een wat andere structuur en kleur heeft dan de sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. In het oostprofiel van de bouwput werd tenslotte nog een funderingsrestant met een spaarboog aangetroffen. Ook in het opgravingsvlak in de bouwput zijn wat restantjes van muurwerk blootgelegd. In alle gevallen hadden de roodbakende stenen een formaat van: 21x10x5 cm (lxbxh) en daardoor zeer waarschijnlijk te dateren in de Nieuwe Tijd.

Afb. 9 Oostprofiel met fundering met spaarboog

4.2 Vondsten

Bij de aanleg van het gedocumenteerde ontgravingsniveau (ca. 0,8 m -Mv) zijn diverse aanlegvondsten geborgen (vondstnummer 1). Deze zijn aangetroffen in de bovengrond en in de bovenste vullingen van grote kuilen en sleuven die zijn ontstaan bij sloop- en bouwwerkzaamheden. Naast een tweetal ronde, loden pistoolkogels betreft het verder een aantal fragmenten aardewerk. De datering van het vondstmateriaal kent weinig tijdsdiepte en kan worden geplaatst in de periode tussen de late 18^e tot en met de eerste helft van de 19^e eeuw. Onder het vondstmateriaal bevindt zich ook een fragment van een kleipijp met op de steel de naam van de pijpenmaker Peter Dorni. Dergelijke pijpen kwamen in de 18^e eeuw oorspronkelijk uit Westerwald in Duitsland. Deze pijpen waren destijds nogal populair en zijn tot in de 20e eeuw gekopieerd en op diverse plaatsen gefabriceerd. De pijpen zijn wereldwijd verspreid en ondermeer teruggevonden bij opgravingen in New York. Uit de vulling van een greppel (spoor 13 en 15) die ouder is dan de middeleeuwse binnengracht zijn twee scherven aardewerk geborgen. Eén daarvan is een sterk verweerd aardewerkfragment met steengruismagering dat misschien in de Romeinse Tijd maar waarschijnlijker in de Vroege Middeleeuwen is te plaatsen.¹¹ De tweede scherf is een kogelpotfragment dat niet nauwkeuriger is te dateren dan in de periode tussen de 12e en 14e eeuw.¹² De middeleeuwse binnengracht oversnijdt de greppel en de datering van de gracht vormt dan ook een terminus ante quem voor de greppel. De gracht is rond 1319 gegraven. Vanwege dat gegeven in combinatie met de datering van het in de greppelvulling aangetroffen kogelpotfragment is de greppel te dateren in de 12^e of 13^e eeuw.

¹¹ Determinatie door F. Reigersman, ADC ArcheoProjecten

¹² Determinatie middeleeuws aardewerk en aardewerk uit de Nieuwe Tijd door S. Ostkamp, ADC ArcgheoProjecten

Afb. 10 Vermoedelijke buitengracht met latere uitbraaksleuven

5 Interpretatie en conclusies

De onderzoeksvragen die in het Programma van Eisen zijn gesteld, kunnen naar aanleiding van de begeleiding als volgt worden beantwoord:

- Geef, indien mogelijk, een beschrijving van het profiel van de wal en gracht.

Het bodemprofiel tot aan het pleistocene zand is door bouw- en sloopwerkzaamheden in de 18^e, 19^e en 20^e eeuw tot op de natuurlijke ondergrond geroerd. Restanten van een wal of de stratigrafie van de bodemopbouw konden dan ook niet worden waargenomen. Een profiel door de gracht(en) is niet aangelegd zodat ook daarover geen uitspraken gedaan kunnen worden.

- Hoe is het verloop van de binnengracht naar de buitengracht?

Van de binnengracht is de westelijke insteek aangetroffen en vermoedelijk van de buitengracht de oostelijke insteek. Verder valt naar aanleiding van het onderzoek niet veel meer te zeggen dan dat de afstand tussen de beide grachten ter plaatse van de onderzoekslocatie waarschijnlijk 10 m bedraagt. Het talud aan de westzijde van de binnengracht heeft een geleidelijker verloop dan het talud aan de oostzijde van de buitengracht, dat een steiler verloop lijkt te hebben. Dit komt overeen met eerdere waarnemingen van de grachtprofielen.

- Wanneer er andere archeologische resten in het onderzoeksgebied worden aangetroffen, gelden de volgende vragen:

Wat is de aard, datering en fysieke kwaliteit van de aangetroffen archeologische waarden? Op welke diepte liggen de aangetroffen resten?

In het onderzochte gebied zijn diverse sporen van sloop- en bouwactiviteiten uit de Nieuwe Tijd aangetroffen. Deze sporen bestaan overwegend uit grote kuilen en uitbraaksleuven. Ook zijn er wat muurresten uit deze periode aangetroffen. Daarnaast is in ieder geval de binnengracht van de middeleeuwse verdedigingsgordel rondom Enschede aangetroffen. Van een tweede buitengracht zijn vermoedelijk ook resten waargenomen. Tenslotte zijn er bewoningssporen aangetroffen in de vorm van een greppel. Deze is ouder dan de vroegste omgrachting en te dateren in de Late Middeleeuwen. Een scherf uit de Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen vormt een aanwijzing dat zich wellicht in de omgeving nog oudere bewoningssporen in de ondergrond bevinden.

- Wat is de bodemopbouw en gaafheid van het bodemprofiel?

De onderzoekslocatie is gesitueerd op de westflank van een hoge, noord-zuid georiënteerde stuwwal. De natuurlijke ondergrond bestaat uit pleistoceen zand waarvan de top oorspronkelijk werd gevormd door een podzolbodemprofiel. Daarvan is bij de begeleiding slechts een Bh-horizont aangetroffen, wat er op duidt dat de oorspronkelijke bodem is afgetopt. Daarna is bij de ontwikkeling van de stad in het kader van egalisatie en grondverbetering in fases een pakket zandige ophogingslagen opgeworpen van ca. 0,8 m. dik. Dit profiel is in de Nieuwe Tijd bij bouw- en sloopactiviteiten sterk geroerd tot in het Bh-horizont van het pleistocene zand.

Conclusie

Bij de begeleiding zijn resten aangetroffen van de binnengracht van de middeleeuwse verdedigingsgordel rondom Enschede. Waarschijnlijk is ook de buitengracht teruggevonden. Ook zijn er aanwijzingen gevonden dat het gebied voor de aanleg van de vroegste gracht rond 1319 al bewoond is geweest. De aanwezigheid van een greppel die wordt oversneden door de oudste van de twee stadsgrachten duidt daar op. De greppel is te dateren in de 12^e of 13^e eeuw. Welke functie de greppel heeft gehad is tijdens het onderzoek niet duidelijk geworden. Een ander aardewerkfragment uit de vulling van de greppel kent een veel vroegere datering in de Vroege Middeleeuwen en misschien zelfs de Romeinse Tijd. Er is weliswaar sprake van een postdepositionele context van de vondst (de greppel waarin de scherf is aangetroffen is immers uit een latere periode), maar het is niet denkbeeldig dat de scherf afkomstig is uit de directe omgeving. Dat kan er dus op duiden dat zich hier in de periode direct voorafgaand aan de aanleg van de binnengracht en in de periode Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen een bewoningslocatie heeft bevonden waarvan nog resten aanwezig kunnen zijn. Het verdient aanbeveling om daar bij toekomstige bodemingrepen rekening mee te houden. Zeker gezien de kennisleemte over deze periodes in deze regio is het van belang iedere mogelijkheid die zich

voordoet voor aanvullend archeologisch onderzoek te benutten.¹³ Met name is in deze regio het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis in de periode 4^e eeuw – 6^e eeuw van belang. Ook het onderzoek naar de ontwikkeling van vroegmiddeleeuwse nederzettingen in een pre-urbane context naar de verstedelijkte nederzettingen van de Late Middeleeuwen kan in belangrijke mate bijdrage aan het vergroten van de kennis hierover en veel nieuwe aanwijzingen opleveren voor nieuwe inzichten.

Dergelijk onderzoek kan zich in eerste instantie richten op de volgende vragen:

Is er in de directe omgeving van de onderzoekslocatie sprake van een bewoningslocatie uit de Romeinse Tijd of Vroege Middeleeuwen en wat is de aard, context en gaafheid daarvan? Met name de periode 4^e – 6^e eeuw is daarbij interessant.

Is er in de directe omgeving van de onderzoekslocatie sprake van een bewoningslocatie uit de periode direct voorafgaand aan de aanleg van de gracht in 1319 en wat is de aard, context en gaafheid daarvan ?

Zijn de aangetroffen sporen uit de 12^e of 13^e resten van een prestedelijke nederzetting als voorloper van de latere middeleeuwse stad of betreffen het de overblijfselen van een agrarische nederzetting die was gesitueerd in de periferie van de stad ?

Kunnen deze bewoningssporen aanwijzingen opleveren voor de studie naar de ontwikkeling van een prestedelijke nederzetting naar een middeleeuwse stad met een regionaal belang ?

In welke mate is er sprake van bewoningscontinuïteit in dit gebied en over welke periodes strekt deze zich uit ?

Literatuur

Boshoven, E.H. e.a., 2005: Archeologische verwachtingskaart gemeente Enschede, BAAC-rapport 04.238. Deventer.

Kolkman, H. en P.H.L. Spee, 1982: Waarnemingen van de Enschedese Espoort en Espoortbrug. *'t Inschrien 14*, pag.17-23. Enschede.

SIKB, 2006: Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie versie 3.1. Gouda.

Verlinde, A.D., 1976: Een reconstructie van de middeleeuwse verdedigingsgordel rond Enschede. *'t Inschrien nr. 8*, pag. 51-58. Enschede.

Verlinde A.D., 1981: De opgraving van de Veldpoort en Veldbrug te Enschede. *'t Inschrien 19*, pag. 49-57. Enschede.

Lijst van afbeeldingen en tabellen

- Afb. 1. Locatie van het onderzoeksgebied
- Afb. 2. Puttenplan op de kadasterkaart
- Afb. 3. Kaart van Enschede door Jacob van Deventer (circa 1557)
- Afb. 4. Kaart centrum van Enschede met archeologische monumenten
- Afb. 5. Foto Saxon Next studenten documenteren opgravingsvlak
- Afb. 6. Foto van de binnengracht
- Afb. 7. Overzicht van de grondsporen
- Afb. 8. Foto doorsnede door 'oudere' greppel
- Afb. 9. Foto oostprofiel met fundering met spaarboog
- Afb. 10. Foto van de vermoedelijke buitengracht met latere uitbraaksleuven

Tabel 1. Tijdsduur van de verschillende (pre)historische perioden.

¹³ Zie: Nationale Onderzoeksagenda Archeologie hoofdstuk 20 en 24